

University of Tabriz-Iran
Quarterly Journal of
Philosophical Investigations
ISSN (print): 2251-7960 (online): 2423-4419
Vol. 13/ Issue.27/ summer 2019

Relation between Exclusivism and Criteria of Rationality of Religious Traditions Dialogue

Qodratullah Qorbani

*Associate Professor of Philosophy, Kharazmi University, Tehran, Iran, E-mail:
qorbani48@gmail.com*

Abstract

One of the logical requirements of welcoming to rational dialogue between religious traditions is, at least, avoiding of exclusivism towards own religious tradition. Since the logical requirement regarding confronting with other religions' facts and realities is to desacralize own religious teachings, accept the possibility of some realities in other religious traditions and some mistakes in our religious tradition. Religious exclusivism, but, is as the most significant obstacle concerning such rational impetuously action. Because the crucial religious presupposition of exclusivism is restricting of truthness and salvation in our religious tradition, and other religious tradition were/are deviated from them. Such thinking has trained its followers needless to recognize rationally other religions and independence of listening to their realities and has persuaded its believers to invite others, as unbelievers, to own religion through using some software methods, like religious missionaries or hardware methods like sacred war. So religious exclusivist has no ear to listen and no eye to see other religions realities. Hence, based on religious exclusivism, logical and rational dialogue between religious traditions is impossible. The strategy for exiting of this crises is leaving exclusivism and to desacralize of our religious teachings and welcoming to some truths that maybe exist in other religions, as well as our religious tradition.

Keywords: Religious Exclusivism, Religious Dialogue, Desacralizing, Truthness, Salvation.

Introduction

Religious exclusivism is one of the most significant causes regarding conflicts of nations and extending violence and wars. Such exclusivism claims about its religious exclusive participation of truthness and considers the real salvation is restricted to only its believers and thinks that other religious and sectarian followers are as misguided people who will go to hell if they are no guided. Such kind of exclusivism has no ear for listening to other religion's realities, and no will to welcome to interfaith dialogue. Hence, religious exclusivism is as the biggest problem for the contemporary world, based on it, everyone considers their own understanding of religion as the only exclusive real and correct understanding of this religion, and believes that others' understanding are incorrect and deviation from real religion. Such exclusivism, sometimes, attracts ethnic and national virtues, so that its adherents claim that their ethnic and national understanding of religion is as the best understanding, and others have to obey their thoughts. The duty of such exclusivism is to invite others to own sect and to fight against them if they don't accept such a faithful invitation. According to such religious exclusivism, there have been made hardware structures between us and the followers of other religions, so that has been generally separated us from them, structures like we are good/they are bad, we are gracious/they are egoist, we know the truth/they assume that know the truth, we have recognized God/they have gone away of God, and such claims that have made unremovable gaps between us and them.

Religious exclusivism has suffered from three main problems, the first is about claiming truth, the second is about restricting the salvation of its followers only, and the third is about the satire of listening to other religions that makes interfaith dialogue impossible. We need to add the fourth problem that concerns ethnic and national understanding and interpretation of religion.

The most significant way for passing problems ahead of contemporary believers is to welcome to interfaith dialogue. Fulfilling such dialogue, they need to accept some main teachings, as follows: 1. Our understanding of religion is not the only real and complete understanding, but all people have the right to have their own understanding regarding their religion, 2. The way of salvation is open to all people, and also for all theists and good human beings, 3. We always need to listen to other realities which are explained by religious others, since we never are complete concerning our perceptions of religion. Believing in these teachings and practical obligation to them is shown the necessity of interfaith dialogue for contemporary believers. Such dialogue teaches us that we need to common understand from each other and rely on common beliefs and global ethics. My mean of common understanding is concentration on humanity that it before accepting religion has its value and priority. My

understanding of reliance on global ethics is those of moral teachings that have perpetual and global values for all human beings or most of them regardless of their religion, race, nationality, ethnicity, gender and so on. We can consider samples like loving justice and freedom, peacebuilding, oppressed friendship, philanthropy, truthfulness, and so on as global ethics teachings that have more roles regarding establishing an interfaith dialogue.

By taking care of these teachings, welcoming to interfaith dialogue has led to increased tolerance of others, a global and rational tendency to our and others' beliefs, acceptance of some mistakes in our religious tradition and attempts to reform them, desacralizing our religious teachings, decreasing religious conflicts and religious violence, accepting people's participation in divine grace and salvation and guidance. Interfaith dialogue also takes us out of the small and restricted island of our exclusive religious and sectarian beliefs, and invites the vast ocean of Muslim believers and theists and even the horizon of all good human beings.

Conclusion

As a result of interfaith dialogue, we can forget our superficial and exclusive approach to our religion, and see all the believers and human beings as God's servants who have benefited from divine grace and who, based on their own capacity, have gradually participated in divine truth and salvation. Interfaith dialogue also eliminates national and ethnic boundaries and takes them all in the light of Towhid, by inviting them to theistic life and avoiding ethnic and national interpretation, calls for mutual understanding and mundane and spiritual happiness.

References

- Basset, J.C. (1993) *Christliche Theologie und interreligioses Gespräch*, Zeitschrift für Mission, No. 17, pp. 95-104.
- Baumann, Gred (2004) *Grammars of Identity/Alterity: A Structural Approach*, in: G. Baumann and A. Gingrich (ed), New York, Berghahn Books, pp.18-50.
- Dupuis, J (2004) *Renewal of Christian through Interreligious Dialogue*, Bijdragen: International Journal in Philosophy and Theology, No.65, Pp. 131-143.
- Knitter, P.F. (1995) *One Earth Many Religions: Multifaith Dialogue and Global Responsibility*, New York, Orbis.
- Moyaert, Marianne (2011) *Fragile Identities: Towards a Theology of Interreligious Hospitality*, Amsterdam, New York: Rodopi.
- Mutahhari, Morteza (2005) *Divine Justice*, Tehran, Sadra Press [In Persian].
- Swidler, Leonard (2014) *Dialogue for Interreligious Understanding*, New York, Palgrave, Macmillan.
- Tabatabaee, Seyyed Muhammad Hossein (1973) *Almizan*, Qom, Ismaeilian Press [In Persian].

نسبت انحصارگرایی و معیارهای عقلانیت گفتگوی سنت‌های دینی*

قدرت‌الله قربانی**

دانشیار گروه فلسفه، دانشگاه خوارزمی، تهران

چکیده

از لوازم منطقی اقبال به معیارهای عقلانیت گفتگوی سنت‌های دینی، حداقل، دوری از نگرش انحصارگرایانه نسبت به سنت دینی خودی در مقام گفتگو است، زیرا لازمه مواجهه منطقی با واقعیات و حقایق ادیان دیگر، تقدس‌زدایی از آموزه‌های سنت خودی، پذیرش امکان وجود برخی حقایق در آن سنت‌ها و آمادگی عقلانی برای پذیرش حقایق محتمل آنها و امکان برخی خطاها یا کاستی‌های سنت دینی خودی است. در مقابل انحصارگرایی دینی مهم‌ترین مانع چنین اقدام متهورانه عقلانی است، زیرا پیش‌فرض مهم انحصارگرایی دینی، باور به انحصار حقانیت و نجات در سنت دینی خودی و محرومیت دیگر سنت‌ها از آن است. چنین نگرشی پیروان سنت خودی را بی‌نیاز از شناخت عقلانی و واقع بینانه ادیان دیگر و مستغنی از گوش سپردن به حقایق آنها تربیت کرده و آنها را ترغیب می‌کند تا با استفاده از روش‌های نرم افزاری، مانند: مبلغین مذهبی، سخت‌افزاری، مانند: جهاد مقدس، پیروان ادیان دیگر را به عنوان کفار به حقیقت سنت دینی خود دعوت نمایند. بنابراین نگرش انحصارگرایی دینی، گوش‌ی برای شنیدن حقایق و چشمی برای دیدن زیبایی‌های ادیان دیگر ندارد. پس از این منظر گفتگوی عقلانی و منطقی سنت‌های دینی بسیار مشکل است. راه برون‌رفت از این بحران، دست کشیدن از انحصارگرایی و اقدام به تقدس‌زدایی از آموزه‌های سنت دینی خودی و استقبال از حقایقی است که ممکن است در دیگر ادیان، هم سو یا درکنار سنت دینی خودی ما وجود داشته باشد.

واژگان کلیدی: انحصارگرایی دینی، گفتگوی ادیان، تقدس‌زدایی، حقانیت و نجات.

* تاریخ وصول: ۹۸/۳/۴   تایید نهایی: ۹۸/۴/۲۰

این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی نویسنده است که با حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه خوارزمی انجام شده است.

** E-mail: qorbani48@gmail.com

مقدمه

گفتگوی انسان‌ها نه تنها نیازی ذاتی و مطابق فطرت طبیعی آنهاست، بلکه ضرورتی اجتماعی و فرهنگی است که در صورتی که روال منطقی داشته باشد، منجر به فهم متقابل و همدلی و زندگی مسالمت‌آمیز آنها می‌گردد. در این زمینه گفتگوی ادیان و پیروان آنها دارای اهمیت خاص خود است، زیرا ادیان تشکیل دهنده مهم‌ترین بعد زندگی بشر هستند و اگر نگرش‌های دینی مومنان نسبت به سنت دینی خودی و دیگری، به درستی قوام نیابند منجر به تنش‌ها و خشونت‌های دینی و مذهبی می‌گردند. بنابراین گفتگو نیاز اصلی جوامع دینی است که این مهم با کوچک شدن جهان و کم‌رنگ شدن نسبی مرزهای جغرافیایی و ارتباط تنگاتنگ ملت‌ها اهمیت بیشتری یافته است. در واقع، نزدیکی مردم جهان به همدیگر، امکان محدود ماندن در سنت دینی و فرهنگ بومی خودی را مشکل‌تر ساخته است طوری که ادامه حیات در جامعه فرهنگی کنونی را بدون بصیرت لازم درباره دیگری مشکل ساخته است. پس گفتگوی فرهنگی و تمدنی، مخصوصاً گفتگوی دینی، ضرورت عینی و بنیادین حیات دینداران از سنت‌های دینی مختلف است که غفلت از آن، محرومیت از معنویت‌ها و موهبت‌هایی است که آنها دارند و ما تنها از طریق گفتگو می‌توانیم از آنها بهره مند شویم.

در این مقاله این مسئله: «چه نوع گفتگوی دینی دارای بیشترین کارکرد و مزایای خود است؟» پرسش مهمی است. اگر بپذیریم که اشکال مختلفی از گفتگوی دینی وجود دارند. مانند: گفتگوهای مقامات و رهبران رسمی دینی و سیاسی و یا اندیشمندان و متفکران سنت‌های مختلف دینی. در اینجا این امر حائز اهمیت است که پیش‌فرض‌های کلامی و اهداف و نیات پیدا و پنهان طرف‌های گفتگو است و این امکان وجود دارد که پیش‌فرض‌های کلامی، مانند اعتقاد به برتری سنت خودی و اهداف از پیش تعیین شده‌ای مانند دعوت دیگری به دین خود یا آشکار ساختن تناقضات و تحریفات نظام اعتقادی دیگری، در ذهن یکی یا همه طرفین گفتگو وجود داشته باشد. در این شرایط است که معمولاً چنین گفتگوهای دینی به موفقیت چندانی دست نمی‌یابند. به همین دلیل در این تحقیق بر اهمیت گفتگوی عقلانی دینی تأکید می‌گردد و منظور از آن گفتگویی است دینی با صرف معیار عقل بدون هیچ‌گونه پیش‌فرض کلامی و با صرف هدف کشف حقیقت دینی.

در واقع گفتگوی عقلانی برای شناخت بهتر نقاط قوت و ضعف سنت دینی خودی و بازشناسی وجوه برجسته سنت دیگری دینی برقرار می‌گردد یا آن تلاش برای فهم متقابل از دین همدیگر از منظرهای متقابل و یافتن اشتراکات و اختلافات در موضوعات مختلف دینی است. چنین گفتگویی نه تنها منجر به غلبه یک سنت دینی بر دیگری نمی‌شود، بلکه ممکن است به تلاش برای ارائه راه کارهای مشترک برای بحران‌های دینی، اخلاقی و معنوی بشر معاصر منجر گردد. پس منطق عقلانی نهفته در گفتگوی عقلانی دینی، جستجوی فیلسوفانه و فارغ‌دلانه هرگونه حقیقت دینی در سنت دینی دیگری است که چنین تهوری ممکن است نتایج مهم و تاثیرگذاری بر حیات دینی ما داشته باشد. اکنون پرسش این تحقیق آن است که نگرش انحصاری به دین، که خود را بطور انحصاری واجد موهبت حقانیت و نجات می‌داند، چه موانعی را برای چنین الگویی از گفتگوی دینی ایجاد می‌سازد؟ همچنین راه‌های

برون‌رفت از موانع نگرش انحصاری برای توسعه گفتگوی عقلانی دینی چیست؟ برای آزمون این مساله، در این تحقیق بر ضرورت عبور از مولفه‌های اصلی انحصارگرایی دینی تاکید می‌شود و ضمن اقبال به رویکرد شمول‌گرایی و بویژه کثرت‌گرایی دینی تشکیکی، نه شکل مطلق آن، افق‌های جدیدی برای ترسیم آینده گفتگوی عقلانی دینی معرفی می‌گردد.

چیستی و شرایط تحقق گفتگوی عقلانی ادیان

همانطور که بیان شد، گفتگوی عقلانی دینی شکلی مطلوب از انواع گفتگوی دینی است که جستجوی حقیقت دینی، نه غلبه بر سنت دینی دیگر یا دعوت دیگری به سنت دینی خودی، وجهه همت آن است. نخست باید گفت: گفتگو یک ارتباط دوگانه و متقابل میان کسانی است که به دیدگاه‌های متفاوتی درباره موضوعی دینی معتقدند، با این هدف که از طریق گفتگو حقیقت بیشتری درباره آن از دیگری بیاموزند. به عبارت دیگر، مهم‌ترین مبنای منطقی گفتگو، ابتدا به رسمیت شناختن تفاوت دیگری از خودی است و تلاش طرفین برای دانستن درباره همدیگر است. همچنین می‌توان گفت: گفتگو فرایندی است که در آن، ما خودمان را در آینه طرف گفتگو مشاهده می‌کنیم طوری که این مشاهده بدون وجود طرف مقابل معنی ندارد. پس فهم حقیقت و جهان برای من فقط از زاویه‌ای که من می‌نگرم، تنها زمانی کاملتر می‌شود که من از منظر دیگران نیز به جهان و حقیقت بنگرم. پس از نگاه صرف من هیچگاه نمی‌توان به حقیقت مطلق دست یافت. ضمن اینکه هر فهمی از حقیقت بر مبانی تاریخی، زبانی، عملی، پیش-فرض‌های تفسیری و نظایر آن وابسته است. به عبارت دیگر، شناخت خود صرفاً از طریق درون‌نگری و تامل نفسانی میسر نیست، بلکه شناخت خود زمانی کامل می‌گردد که ما خود را از زاویه نگاه دیگران نیز ببینیم و هویت خودی را از طریق هویت غیر تعریف نماییم. پس گفتگو به معنای یاد گرفتن حقایق جدیدی از همدیگر است. ضمن اینکه در فرایند گوش دادن به ادراکات طرف مقابل درباره ما، ما چیز بیشتری می‌آموزیم درباره اینکه ما در جهان چگونه هستیم و با دیگری چه ارتباطی داشته و بر او چه تاثیری می‌گذاریم، بخشی از حقیقت ما است. بنابراین هدف اصلی و عمده گفتگو، یادگیری از همدیگر و داشتن اراده لازم برای تغییر در نگرش و رفتار خودمان است (See: Swidler, 2014: 22, 26).

براین اساس، گفتگوی عقلانی دینی، جریان گفتگویی است که در آن ما بدون ذهنیت دینی پیشین، درصدد کشف هویت دینی خودی و دیگری دینی هستیم و هم نظام اعتقادی خود را در آینه نگاه دیگری و هم نظام اعتقادی دیگری را در آینه نگاه خود می‌بینیم. چنین فرایند عقلانی به ما می‌آموزد که پدیدارها و باورهای دینی ذو وجوه بوده و می‌توان آنها را از زوایای مختلف نگریست. برای مثال: اگرچه آموزه تثلیث مسیحی از منظر صرف الهیات اسلامی دارای منطلق عقلانی لازم خود نیست و قابل پذیرش نمی‌باشد، اما ممکن است در فرایند گفتگوی عقلانی دینی متوجه شویم نوع نگاهی که مسیحیان به این آموزه دارند، متفاوت از نگاه ماست و در نتیجه ممکن است چنین آموزه‌ای از آن منظر خاص مسیحی، تا حدودی معقول و منطقی به نظر برسد. همچنین تنها در فرایند گفتگوی دینی است که تجربه ما را مطلع می‌سازد که برخی مواقع تفاوت‌های حقیقی ما در جای دیگری غیر از آنچه که ما قبل از گفتگو باور

داشتیم، قرار دارند. یعنی تنها گفتگوی فارغدلانه منطقی است که شناخت ما از نظام اعتقادات دینی ما را بازسازی و اصلاح می‌کند، همچون فردی که لباس‌های زیبایی پوشیده، اما تنها هنگامی که خود را در آینه ببیند، یا نظر شخص دیگری را درباره نحوه و رنگ لباس‌های پوشیده شده، جویا شود متوجه ترکیب زیبا، تقریباً زیبا یا نازیبای لباس‌های پوشیده خود می‌شود. همچنین تنها از طریق گفتگو است که ما می‌فهمیم برخی باورهای مشترک ما با دیگری، خیلی ارزشمندتر از آن چیزی هستند که قبل از گفتگو فکر می‌کردیم (Swidler, 2014: 27). یعنی تا زمانی که گفتگوی عقلانی دینی محقق نگردد، امکان ارزیابی عقلانی باورهای خودی و دیگری بطور عینی فراهم نشده است و تنها با شکل گرفتن چنین گفتگویی است که ما به ارزش متعالی برخی داشته‌های دینی خود آگاه می‌شویم. با این توضیحات، اکنون این سوال طرح می‌شود که شرایط تحقق یک گفتگوی عقلانی دینی چیست؟

اجتناب از نگرش انحصاری درباب حقیقت و نجات

به نظر می‌رسد اولین شرط تحقق یک گفتگوی عقلانی دینی، دست برداشتن از هرگونه نگرش انحصاری درباب حقانیت و نجات است؛ یعنی نایستی فکر کنیم که ما تنها بندگان برگزیده خدا هستیم که خداوند حقیقت مطلق را صرفاً به ما ارزانی داشته و لذا تنها ما شایسته نجات و رستگاری هستیم، بلکه برعکس بایستی فرض کنیم دیگران نیز بندگان خدا هستند و بواسطه لطف و رحمت الهی، آنها هم حق بهره‌مندی از حقانیت و نجات الهی را دارند، زیرا بر خداوند مهربان شایسته است همانطور که موهبت حقیقت و نجات را به ما ارزانی داشته است، از دیگر بندگان هم دریغ نکند. به عبارت دیگر، شرط ورود در یک گفتگوی عقلانی دینی به رسمیت شناختن دیگری دینی است که در طرف مقابل ما قرار می‌گیرد و کمابیش، حداقل بطور تشکیکی، بهره‌مند از حقیقت و موهبت نجات است (Hinnells, 2010: 243). درواقع، لازمه ورود به گفتگو امکان گشودگی ما به روی دیگری و دست برداشتن موقت از جزمیت و تصلب دینی است، زیرا اصرار بر جزمیت و تصلب دینی مانع گشودگی به روی دیگری و پذیرش حقایق احتمالی است که او به ما هدیه می‌دهد.

اراده برای آموختن حقیقت از سنت دینی دیگری

گام مهم دوم برای تحقق یک گفتگوی عقلانی دینی، داشتن اراده آزاد و فارغ‌دلانه برای آموختن حقیقت از سنت دینی دیگری است. درواقع هدف اصلی چنین گفتگویی یادگیری از دیگری دینی و بررسی امکان تغییر یا اصلاح در دیدگاه دینی خود است. در نتیجه چنین یادگیری ممکن است نگرش دینی ما را دچار ابطال، تکمیل و یا اصلاح گرداند که ما بایستی با آغوش باز پذیرای آن باشیم. پس شرایط تحقق گفتگوی عقلانی دینی عبارت است از وجود گشودگی برای یادگیری از دیگری، آگاهی از سنت دینی خودی و آگاهی دوطرفه طرف‌های گفتگو درباره سنت دیگری (Swidler, 2014: 23). چنین تعهدی از طرف ما و دیگری در جریان گفتگو ممکن است به ما کمک کند تا از عدم فهم همدیگر به فهم متقابل و تجربه جهان همدیگر تقرب جوییم. همچنین ممکن است ما دیگری را از نگاه عینک خود دیده و او نیز ما را از زاویه نگاه خودش ببیند که این منجر به فهم جدید ما از خودمان می‌گردد (Moyaert, 2011).

47-48). چنین تلاشی ممکن است به اتحاد خود با دیگری و نوعی همدلی در امور دینی نیز منجر گردد، زیرا همه ما انسان‌هایی هستیم که حداقل در اصل انسانیت وحدت داریم (Scott, 1981: 66). همچنین ورود به جهان همدیگر کمک می‌کند تا ببینیم که در عوالم دیگری، پدیدارها و واقعیت‌ها چگونه معنایی پیدا می‌کنند. در واقع ورود در دنیای دیگری فراتر از صرف مواجهه با واقعیت‌های دینی سنت دیگری است که آن مستلزم پوشیدن لباس و کفش، استفاده از عینک، نفس کشیدن در فضا و فرهنگ دیگری است که در آن، همه یا اکثر پدیدارها معنایی دوباره و خاص خواهند داشت (See: Dupuis, 2004: 132). در این زمینه برخی اندیشمندان مسیحی تاکید دارند که مسیحیان بایستی واجد اراده لازم برای آموختن از دیگر ادیان و حقایق آنها باشند و بر اهمیت کشف راز الهی در ادیان دیگر توجه کنند (Dupuis, 2001: 230). همچنین ما مسلمانان نیز نیایستی با تمسک به اینکه اسلام، دین خاتم است و لذا بطور انحصاری واجد همه آن چیزی است که ما نیاز داریم، خود را مستغنی و بی‌نیاز از آموختن از سنت‌های دینی دیگر نشان دهیم، چه بسا فهمی که دیگری دینی از برخی آموزه‌های دینی دارد بهتر از فهم ما باشد.

تقدس‌زدایی از سنت دینی خودی و مطلق‌زدایی از آن

از مهم‌ترین شروط تحقق یک گفتگوی عقلانی دینی، تقدس‌زدایی از سنت دینی خودی و دست برداشتن از هرگونه نگرش و تعصب آمیز به آموزه‌های دین خودی است (Basset, 1993: 99). لازم به تاکید است که بین تقدس‌زدایی و دست برداشتن از نگرش انحصاری به دین، تفاوت‌هایی وجود دارد. در نگرش انحصاری ما خود را واجد حقیقت مطلق دانسته و دیگری دینی را محروم از آن و گمراه می‌دانیم، درحالی‌که منظور از تقدس‌زدایی آن است که بپذیریم که ممکن است همه باورهای دینی ما در جریان گفتگوی عقلانی دینی مورد پرسش و تردید قرار گیرد و اینکه ما به حقیقت متعهد هستیم نه به حفظ باور دینی خاصی. پس ضرورت دارد تا پیش‌فرض‌های ثابت کلامی و دینی هنگام جریان گفتگو به کنار گذاشته شوند، به ویژه زمانی که بین سنت‌های دینی تفاوت‌های بزرگی وجود دارد، زیرا تنها با همگامی با نگرش‌های طرف گفتگو و عدم تعصب نسبت به عناصر سنت دینی خودی است که این امکان وجود دارد که ما بتوانیم نگرش خاص خود را نیز بیان کنیم (Swidler, 2014: 28). به عبارت دیگر، تقدس‌زدایی به معنای دست برداشتن از اعتقادات دینی خود نیست، به خاطر اینکه همه ما بطور عقلانی به باورهای دینی خود متعهد و پایبندیم، بلکه آن به معنای فراهم ساختن امکان پرسش و ارزیابی عقلانی باورهای دینی ما توسط طرف گفتگو و عدم ترسیم هرگونه خط قرمز در مقام نقد نظام باورهای اعتقادی ما است.

پذیرش امکان برخی خطاها و کاستی‌ها در سنت دینی خودی

از نتایج مهم تقدس‌زدایی از سنت دینی خودی، امکان پذیرش برخی خطاها و کاستی‌ها در آن است. درواقع ورود به گفتگوی عقلانی دینی به این معنی است که هیچ یک از طرفین واجد کل حقیقت نیست، بلکه همه در جستجوی آن هستند (Swidler, 2014: 20). چرا که ما انسان هستیم و هریک حقیقت

را از عینک خاص خود براساس پیش فرض‌ها و ذهنیات نهادینه شده می‌نگریم. در نتیجه ناپستی ادعای صاحب مطلق حقیقت را داشته باشیم و باید بپذیریم که ممکن است دیگری دینی نسبت به ما برداشت بهتری از حقیقت داشته باشد. پس لازمه ورود در یک گفتگوی دینی سازنده، داشتن اراده لازم برای اصلاح نگرش انتقادی خود و بهره‌مندی از مزایای سنت دینی دیگری است. ضمن اینکه نتیجه منطقی نگرش انتقادی به سنت دینی خودی می‌تواند داشتن اراده لازم برای اصلاح پیش فرض‌ها و جزئیات اعتقادی و باورهای غیرعقلانی باشد (Dupuis, 2004:137). ضمن اینکه نگرش انتقادی به ما کمک می‌کند تا شناخت بهتری از خود و سنت دینی خود به دست آوریم (Swidler, 2014: 29).

روحیه حقیقت جویی و صداقت و اعتماد متقابل

از شرایط منطقی تحقق گفتگوی عقلانی دینی تمرکز بر روحیه حقیقت جویی، اعتماد متقابل و حفظ صداقت در جریان گفتگو است (Swidler, 2014: 28). همچنین شایسته است که تقسیم کلامی مومن و کافر را نیز موقتا در پرتز قرار دهیم. در واقع اساس این گفتگو اشتراک ما در انسانیت و داشتن برداشت‌های متفاوت از حقیقت الهی است (Dupuis, 2001: 222)، در حالیکه ملاحظه دیگری به عنوان کافر و گمراه، و تلقی خود به عنوان مومن و هدایت یافته، مانع از شنیدن حقایقی است که از زبان دیگری دینی بیان می‌شود. این درحالی است که اعتماد بر صداقت و راستگویی و احترام به نظام باورهای دیگری دینی است که امکان گفتگوی عقلانی دینی را فراهم می‌سازد (Basset, 1996: 290). براین اساس ما در مقام گفتگو بایستی همانطور که هستیم و همانطور که درباره دین و نظام باورهای دینی خود می‌اندیشیم، با دیگری دینی مواجه شویم نه اینکه به او چیزهایی را وانمود کنیم که یا در دین ما وجود ندارند یا ما خود ملتزم به رعایت آن چیزها نیستیم. مقایسه واقعیت‌های دینی ما با واقعیت‌های دینی دیگری کاری منطقی است نه اینکه ایده‌آل‌های خود را با واقعیت‌های او مقایسه نماییم. لازمه چنین کاری آن است که ما تعریف مشخص و واقعی از خودی دینی داشته باشیم و آن را در مقایسه با دیگری دینی قرار دهیم.

موانع انحصارگرایی درباب امکان گفتگوی عقلانی دینی

انحصارگرایی نگرشی دینی است که مطابق آن موهبت حقانیت و نجات تنها و منحصر به یک دین و یا یک سنت دینی داده شده است. در نتیجه دیگر ادیان بهره‌ای از حقانیت و نجات الهی ندارند. در واقع در این دیدگاه خداوند تنها یک دین و پیروان آن را شایسته دریافت حقیقت الهی دیده و دیگر ادیان و پیروان آنها به واسطه محرومیت از حقیقت الهی در گمراهی بسر می‌برند و از ورود به بهشت خداوند محروم خواهند بود. در این دیدگاه انسان‌ها به خودی و دیگری دینی تقسیم می‌شوند، درحالیکه خودی دینی واجد همه یا اکثر صفات و فضایل و مواهب خدای و دیگری دینی عمدتاً محروم از آن است. طبق این نگرش بین خودی و دیگری دینی ساختارهای متقابل ایجاد شده که بطور کلی ما را از آنها جدا می‌سازد؛ ساختارهایی مانند: ما خوبیم/ آنها بد هستند، ما خیرخواهیم/ آنها خودخواهند، ما حقیقت را می‌دانیم/ آنها تظاهر به دانستن حقیقت می‌کنند، ما خدا را شناخته‌ایم/ آنها از خدا دور افتاده‌اند، و مواردی

نظیر آنها فاصله پرنشندی را بین خودی و دیگری دینی ایجاد کرده‌اند (Baumann, 2004: 25-28). براین اساس مهم‌ترین ویژگی انحصارگرایی دینی عدم تمایل به دیدن دیگری، بی‌اشتیاقی به شنیدن صدای دیگری، استغنا و بی‌نیازی به آموختن از دیگری، عدم فرض امکان وجود برخی حقایقی در دیگری و تلقی خودی به عنوان انسان رستگار و دیگری به عنوان انسان شقی و اهل هلاکت است. حال با این اوصاف، می‌توان ملاحظه کرد که نگرش انحصاری به دین از مهم‌ترین موانع گشودگی نسبت به امکان گفتگوی عقلانی دینی با دیگر سنت‌های دینی است که در ادامه به برخی علل و دلایل این موانع اشاره خواهد شد.

انحصار حقانیت و استغنا از آموختن از دیگری

از مهم‌ترین علل پیشین و دلایل پسین که منجر به امتناع گشودگی انحصارگرایی در باب گفتگوی عقلانی دینی است می‌توان به انحصار در باب حقانیت دانست. این انگاره به ذهن انسان مومن تداعی می‌کند که همه آنچه که از حقیقت لازم بود، خداوند به ما بخشیده است و او ما را به عنوان فرزندان شایسته خود برگزیده است. بنابراین ما نیازی به توجه به دیگری دینی و شنیدن صدای او نداریم (Swidler, 2014: 24). همچنین چون خداوند بهترین و تنها راه نجات را برای ما قرار داده است، پس چه نیازی به جستجوی راه نجات و رستگاری در دیگر سنت‌های دینی است (Moyaert, 2011: 51). پس استغنا نظری و عملی و اکتفای به مواهب منحصر به فرد خدادادی حقانیتی و نجات شناختی، امکان هرگونه گفتگو و تفاهم دینی با دیگران را می‌بندد، زیرا دیگران، به مثابه کافران گمراهی هستند که محروم از حقیقت الهی و اهل آتش بوده و لذا ضرورتی برای گوش سپردن به سخنان آنها نیست. در اینجا تنها استثنای ممکن برای فرد انحصارگرا به منظور اقبال به گفتگوی دینی یا دعوت دیگری دینی به دین رهایی‌بخش خودی است یا اثبات بطلان نظام اعتقادی او است و یا در شکل حداقلی آن یافتن راه کارهایی برای همزیستی مسالمت آمیز می‌باشد. در این زمینه، نگرش انحصارگرایانه مسیحیت غربی تقریباً پیش‌تاز است و تلاش دارد تا در قالب ظاهری گفتگو، پیروان ادیان دیگر را به سنت رهایی‌بخش مسیحی دعوت نماید. آنها با این رویکرد تلاش دارند تا بشارت مسیح را به همه انسان‌ها از جمله یهودیان، مسلمانان و هندوها برسانند و آنها را به نجات و رستگاری مسیحی دعوت نمایند (Moyaert, 2011: 52; Knitter, 1995: 27). پس بی‌اراده‌گی برای شنیدن صدای دیگری، استغنا از جستجوی حقیقت در دیگری و تلاش برای دعوت دیگری به دین خودی، سه ویژگی مهم نگرش انحصارگرایی دینی است که مانع تحقق گفتگوی عقلانی دینی می‌گردد.

شخص محوری دینی و غفلت از پیام اصلی ادیان

دومین ویژگی مهم نگرش انحصارگرایی دینی تاکید افراطی بر شخص پیامبر یا رهبر سنت دینی مربوطه و تعریف همه یا اکثر آموزه‌های دینی بر محوریت اوست که این امر منجر به غفلت از پیام اصلی و مشترک ادیان، به ویژه الهی است که می‌تواند موجب گفتگوی دینی شود. البته اینکه همه یا اکثر ادیان، به ویژه ادیان الهی بر محوریت یک شخص یا رهبر دینی شکل گرفته‌اند، دارای اهمیت خاص خود است،

اما این مهم نبایستی موجب غفلت دینداران از پیام اصلی‌ای باشد که آن پیامبر در واقع حامل و ابلاغ کننده آن است. به عبارت دیگر انبیاء به عنوان رسولان و ابلاغ کنندگان پیام الهی هستند، ضمن اینکه هدف ذاتی خدا هم از ارسال پیامبران ابلاغ آن پیام، یعنی توحید است. پس شخص پیامبر با وجود همه اهمیتش در سنت‌های دینی در مقایسه با هدف ذاتی خدا از ابلاغ پیام الهی، دارای ارزش و جایگاه ثانوی و فرعی است، اما متأسفانه این تمایز و تفاوت مهم، کمتر مورد توجه دینداران و علمای دین قرار می‌گیرد. به همین دلیل ملاحظه می‌شود که دینداران عمدتاً کلیت نظام اعتقادات خود را بر محوریت شخص نبی تعریف می‌کنند. این مسأله در مسلمانان کم‌رنگ‌تر، در یهودیان کمی پررنگ‌تر و در مسیحیت بسیار پررنگ و افراطی است که در اینجا بر این خصیصه مسیحی که مانع گفتگوی عقلانی دینی می‌شود تمرکز بیشتری می‌گردد. ابتدا لازم است توضیح داده شود که مسیحیت نه صرف چند اعتقاد کلامی است، بلکه اعتقاد به واقعه تاریخی خاصی است که مطابق آن عیسی طبق اراده الهی متولد شد و به پیامبری رسید، مردم را به نجات و رستگاری بشارت داد، برای بخشیده شدن گناهان مردم به صلیب آویخته شد و سپس از مرگ برخاسته به رستاخیز رفت و روزی برای نجات انسان‌ها برخواهد گشت (میشل، ۱۳۸۷: ۶۴-۶۱). باور به این فرایند تاریخی، که به اعتقاد مسیحیان مطابق نقشه الهی بود، منجر به ایجاد آموزه‌های مهمی چون تجسد، تثلیث، فدا، رستاخیزی، گناه اولیه و موروثی، فیض و نظایر آن در دین مسیحیت گردید، درحالی‌که نظیر چنین آموزه‌هایی در هیچ یک از ادیان الهی چون اسلام و یهودیت و حتی ادیان غیرالهی هم وجود ندارد. ضمن اینکه محور همه این آموزه‌ها و حتی مبنای این جریان تاریخی تحقق یافته نیز صرفاً شخص عیسی مسیح است. پس کل مسیحیت بر محور و مدار مسیح می‌چرخد و معنای خود را از مسیح می‌گیرد که این مهم منجر به تلقی انحصاری مسیحیان از مسیحیت و نسبت دادن الوهیت به شخص مسیح گردیده است. براین اساس مسیح تنها مکاشفه الهی، تنها راه نجات و تنها منشا نجات است و هیچ راه رستگاری خارج از عیسی مسیح وجود ندارد (Moyaert, 2011: 16; Stott, 1994a, p. xiv). در این دیدگاه بطور خاص بر تجلی منحصر به فرد خدا در شخص متجلی تأکید موجد می‌گردد که نظیر آن در ادیان دیگر وجود ندارد. کارل بارث، متکلم نوارتدوکس پروتستان، در این زمینه ایمان را واکنش انسان به تجلی ذات خدا در کلمه‌اش می‌داند که در مسیح تجسد یافته، در کتاب مقدس مندرج است و در کلیسا اعلام شده است. از دید او ایمان عبارت است از شناخت، پذیرفتن و تصدیق و قبول این واقعیت که همه چیزها در مسیح تحقق یافته است (ریچاردز، ۱۳۸۴: ۴۰-۴۲). در این دیدگاه تأکید می‌گردد که عیسی گناه همه کسانی را می‌بخشد که به او ایمان آورده‌اند، ولی کسانی که از ایمان به او امتناع ورزند شایسته عذاب الهی هستند (Moyaert, 2011: 20). چنین مشکلی را ممکن است بتوان در دیگر نگرش‌های دینی مانند مسلمانان و یهودیان نیز یافت. تأکید برخی مسلمانان بر خاتمیت پیامبر اسلام (ص) و تلاش آنها بر تعریف همه آموزه‌های اسلامی بر محوریت شخص رسول گرامی اسلام (ص) نیز ممکن است شبیه این نتیجه را داشته باشد. حال مشکل چنین نگرشی آن است که مانع توجه به و دیدن مشترکات اعتقادی پیروان ادیان می‌گردد. یعنی درحالی‌که مواردی چون ایمان به خدا و حقیقت الوهی و اینکه همه ما بندگان و مخلوقات الهی هستیم، از مهم‌ترین

نمونه‌ها و محورهای اعتقادات مشترک دینداران است که می‌تواند موجب تحقق گفتگو و تفاهم دینی شود، چنین امور مهمی تحت تاثیر نگرش پیامبر محوری و تلقی انحصاری از ویژگی‌های شخص نبی و دین او مورد غفلت قرار می‌گیرد. در نتیجه نگرش انحصاری به دین خود و شخص پیامبر آن، گویی ما را در جزیره‌ای محصور می‌سازد که هیچ راهی برای برقراری ارتباط با ساکنان جزایر دیگر نیست. در واقع تاکید افراطی بر آموزه شخص محوری، مانع تمرکز دینداران سنت‌های مختلف بر آموزه‌های مشترک و فقدان همدلی و هم‌زبانی لازم می‌گردد و لذا نمی‌توان تمایلی برای شنیدن صدای دیگران داشت.

تقدس‌گرایی و رد ارزش ادیان دیگر

انحصارگرایی دینی بطور طبیعی منجر به تقدس‌گرایی افراطی درباب همه یا اکثریت نظام اعتقادی دینی می‌شود. در نتیجه کوچکترین و جزئی‌ترین امور دین خودی بسیار مهم و دارای تقدس عالی شمرده می‌شود. همچنین این نگرش از توجه به ارزش‌های مقدس و متعالی ادیان دیگر غافل است (Moyaert, 2011: 21). مواردی چون: اینکه آنها هم خدای واحد را می‌پرستند بندگان او هستند، آنها هم به ارزش‌های اخلاقی پایبندند و به جهان آخرت ایمان دارند و نظایر آن از نگاه انحصارگرا چندان مهم نیستند، زیرا آنها در سنت دینی ما نیستند و لذا هر باور دیگری هم داشته باشند، چندان مهم نیست. برای مثال: در بیانیه مانیل، که از مهم‌ترین بیانیه‌های نگرش انحصارگرایانه مسیحی در قرن حاضر است، آمده است که چون انسان‌ها به صورت الهی خلق شده‌اند و آثار خلقت خالق هستند، اگرچه برخی ادیان دارای برخی عناصری از حقیقت و زیبایی هستند، اما آنها هیچ جایگزینی بجای انجیل نیستند، زیرا انسان‌ها گناهکارند و چون کل جهان تحت سیطره شر است، تنها ادیانی که به نجات مسیحی متوسل می‌شوند، رستگاری بخش هستند (Moyaert, 2011: 21). برخی از متفکران مسیحی انحصارگرا در این زمینه ضمن تاکید بر تجلی انحصاری خدا در شخص مسیح، وجود چنین تجلی را در ادیان دیگر انکار می‌کنند که نتیجه آن نفی ارزش‌های مثبت ادیان دیگر در مقایسه با مسیحیت است. برای مثال: امیل برونر ضمن تصدیق وجود برخی صور تحسین برانگیز در ادیان دیگر، آنها را به علت فقدان ویژگی‌های بخش، از نوع مسیحی، فاقد ارزش و قداست می‌داند (ریچاردز، ۱۳۸۴: ۴۹).

پس انحصارگرایی دینی به طور طبیعی منجر به نادیده گرفتن ارزش‌های معرفتی، اخلاقی و معنوی ادیان دیگر و مقدس جلوه دادن نگرش دینی خود می‌گردد که در اینصورت امکان هرگونه گشودگی نسبت به سخنان دیگری و دل سپردن به ارزش‌های او منتفی است، زیرا دیگری دینی چیزی برای عرضه و حقیقت‌نویسی برای معرفی به ما ندارد.

اثبات هویت خودی و نفی هویت دیگری و رسالت ایدئولوژیک

از ویژگی‌های بارز نگرش انحصارگرایی دینی اثبات هویت مثبت خودی و تعریف دیگری مبتنی بر ویژگی‌های منفی او است. به عبارت دیگر ما آن دسته بندگان خداییم که شایسته همه فضایل و دیگری دینی فاقد آنها و واجد همه یا اکثر رذایل دینی و اخلاقی است. در واقع غلبه نگرش سلبی نسبت به

دیگری، از ممیزه‌های مهم نگرش انحصارگرایی است که موجب بسته شدن چشمان ما از دیدن محاسن و خوبی‌های دیگری است. در اینجا تاکید بر اهمیت خود منجر به طرح نوعی تضاد و تقابل، غیریت تراشی و ستیزش هویتی می‌شود، یعنی دیگری براساس آن چیزهایی تعریف می‌شود که ما آنها را نداریم و خواهان آنها هم نیستیم (Moyaert, 2011: 53; Baumann, 2004: 18). پس هیچ وجه شباهتی میان هویت خودی و دیگری وجود ندارد تا بتوان درکنار هم نشست و به سخنان و نخواست‌های همدیگر گوش داد. در نتیجه انسان‌ها نه براساس اشتراک در حقیقت انسانیت، بلکه براساس تعلق یا عدم تعلق به سنت دینی خودی و دیگری تقسیم می‌شوند؛ مانند: تقسیم مردم جهان به مسیحیان و غیرمسیحیان، یا به مسلمانان و غیرمسلمانان که گروه دوم در این منظر، همان کفار و غیرمومنانی هستند که یا بایستی هدایت شوند یا با آنها به دفاع مقدس پرداخت و اینکه اگر هدایت نشوند جهنم جایگاه آخرتی آنها است. از لوازم خطرناک چنین دیدگاهی استفاده از هرگونه ابزاری برای دعوت دیگری به دین خودی است که منجر به خشونت‌های مذهبی و فرقه‌ای و جنگ‌های خونین می‌گردد. تجربه طولانی مسلمانان در لشکرکشی به سرزمین‌های غیراسلامی و حملات مسیحیان به بیت المقدس برای نجات سرزمین مقدس از چنگال مسلمانان کافر، تنها نمونه‌ای تاسف‌بار از ایدئولوژی ضرورت دعوت کفار به ایمان دینی خودی است که راه هرگونه تفاهم متقابل را می‌بندد. متأسفانه کلیت این نگرش موجب غفلت از حقیقت انسانیت و فراموشی حقایق مشترک ادیان و اصول اخلاقی جهان‌شمول می‌گردد و راه هرگونه گفتگوی متقابل واقع بینانه و عقلانی را بسته و صلح را به بن‌بست رسانده و بر شیپور جنگ می‌نوازد.

موانع چهارگانه مذکور، که امکان بررسی موارد بیشتر آنها هم وجود دارد، در مجموع موجب بسته شدن چشمان ما در دیدن حقایق و خوبی‌های دیگران، نادیده گرفتن ارزش‌های آنها، نشنیدن پیام آنها، غفلت از اشتراکات ما و آنها در محورهایی چون انسانیت و اصول اخلاقی، افزایش تکبر و خودخواهی دینی و بی‌ارزش جلوه دادن داشته‌های دیگران می‌شود. نهایت خوشبینی در این رویکرد پذیرش همزیستی مسالمت آمیز یا اقبال به گفتگوی دینی برای دعوت دیگری به دین خود یا برملا کردن تناقضات دین دیگری است. تجربه ناگوار قرون گذشته ادیان الهی و غیرالهی و گسترش جنگ‌های مذهبی و فرقه‌ای، یکی از نتایج اصلی غلبه چنین رویکردی در سنت‌های دینی بزرگ مانند مسیحیت و اسلام طی قرون گذشته است. این مشکل تاریخی همچنین فرق دینی یک سنت دینی مانند مسیحیت یا اسلام را رنج می‌دهد، طوری که در سنت مسیحی، نه ارتدوکس‌ها، کاتولیک‌ها و پروتستان‌ها نسبت به همدیگر نگرش چندان مثبتی دارند و نه در سنت اسلامی اهل سنت و شیعیان مناسبات چندان خوبی باهم دارند. درواقع عدم فهم درست فرق دینی از موارد اختلاف و اشتراک همدیگر و عدم اتکا بر اشتراکات اعتقادی، و در مقابل، اصرار بر تفاوت‌های عقیدتی موجب عدم همدلی و هم‌سخنی و بعضاً ایجاد تنش‌ها و درگیری‌های مذهبی و فرقه‌ای گردیده است.

چگونگی گذر از انحصارگرایی و اقبال به گفتگوی عقلانی دینی

مشکلات متعدد نگرش انحصارگرایی دینی و نیاز انسان امروز به استقبال از گفتگوی عقلانی دینی، ضرورت گذر از آن را دو چندان می‌سازد، زیرا محدود ماندن در حصارهای تنگ انحصارگرایی ما را نه تنها از دیدن دیگران بلکه از بازشناسی هویت خودی هم ناتوان می‌سازد. گویی در جزیره‌ای متروک زندانی هستیم و توان هرگونه ارتباط با دیگران را از دست داده‌ایم. درحالی‌که برقراری ارتباط با دیگری و گذر از من برای تبدیل شدن به ما، از مهم‌ترین ویژگی‌های ساختار وجودی انسان است. علاوه بر این ممیزه مهم دنیای کنونی فروریختن تدریجی مرزهای جغرافیایی و نزدیک شدن افق‌های فکری انسان - هاست که گفتگو را همچون ضرورتی اجتناب‌ناپذیر نشان می‌دهد که از لوازم حیاتی حیات کنونی ماست. براین اساس در اینجا به برخی ضرورت‌ها و راه کارهای گذر از انحصارگرایی برای تحقق گفتگوی عقلانی دینی واقعی اشاره می‌شود.

استقبال از شمول‌گرایی و کثرت‌گرایی دینی

اولین و مهم‌ترین اقدام، گذر از انحصارگرایی و استقبال از رویکردهای شمول‌گرایی و کثرت‌گرایی دینی است، زیرا هر یک از این دو رویکرد فضای بهتری برای گفتگوی دینی در اختیار ما قرار می‌دهند؛ اگرچه ممکن است انتظارات ما را کاملاً برآورده نسازند و برخی عیوبی هم داشته باشند. شمول‌گرایی در شکل مسیحی آن، اگرچه تلاش دارد حقیقت را به سنت مسیحی منحصر سازد، اما با بازگذاشتن راه نجات برای پیروان ادیان دیگر، امکان نزدیکی و گفتگوی آنها را تا حدودی فراهم می‌سازد. برخی از متفکران شمول‌گرای مسیحی، مانند: هانس گونک براین عقیده هستند که دوره استیلای غرب مسیحی به پایان رسیده و زمان ارزیابی مثبت مسیحیان غرب از منزلت مثبت ادیان غیرمسیحی فرا رسیده است. او همچنین بر اهمیت ایده خدامحوری به جای کلیسامداری تاکید دارد (ریچاردز، ۱۳۸۴: ۱۰۱-۱۰۲). در این رویکرد همچنین بر موارد مشترک ادیان تاکید بیشتری می‌گردد که زمینه‌ساز گفتگوی دینی مومنان است. همچنین می‌توان از رویکرد کثرت‌گرایی سخن گفت که آغوش‌بازی برای گفتگوی عقلانی دینی دارد، زیرا آن موهبت حقانیت و نجات را در انحصار هیچ دینی ندانسته، برعکس بر برخورداری همه سنت‌های دینی از این دو موهبت ارزشمند تاکید فراوان دارد. در واقع ویژگی مهم رویکرد کثرت‌گرایی استقبال از گفتگوی عقلانی دینی است. این امر نه تنها متضمن توجه به اشتراکات، بلکه به دنبال عمق دادن و در اولویت قرار دادن آنها است که می‌تواند منطق گفتگو را تقویت نماید (Cobb, 1990: 640). کثرت‌گراها با تاکید بر پاره پاره شدن حقیقت و سهم تقریباً مساوی همه آدمیان برای بهره‌مندی از آن و گشودن راه‌های نجات برای همه انسان‌ها از همه سنت‌های دینی، گشودگی وصف‌ناپذیری برای گفتگو و استقبال از نتایج منتظره و غیرمنتظره آن دارند. در این زمینه، ریموندو پانیکار از گفتگوی درون دینی سخن می‌گوید. او علاقه‌مند است از درون وارد گفتگو شویم و نه از بیرون و اعتقاد به صدق و حقانیت در بیش از یک سنت دینی را نخستین گام برای تجدید ایمان و گفتگوی متقابل دینی می‌داند (ریچاردز، ۱۳۸۴: ۱۵۲). پس، بهترین راه برای تقرب به تحقق گفتگوی عقلانی دینی اتخاذ رویکرد

شمول‌گرایی و بهتر از آن رویکرد کثرت‌گرایی دینی است، زیرا این دو رویکرد، به ویژه رویکرد متاخر، آغوش گشوده‌ای برای استقبال از داشته‌های ادیان دیگر و امکان تامل عقلانی بیشتری را در اختیار ما قرار می‌دهند. البته توجه به این رویکرد به معنای غفلت از برخی عیوب آنها نیست، برای مثال: انحصار حقیقت در شمول‌گرایی از نوع مسیحی و کثرت‌عرضی حقیقت در کثرت‌گرایی مطلق که جان هیبک معرف آن هست، دچار برخی مشکلات معرفتی هستند، اما در مجموع این دو رویکرد نسبت به انحصارگرایی امکان بیشتری برای مواجهه و گفتگوی عقلانی با پیروان ادیان دیگر برای ما فراهم می‌سازند. همچنین می‌توان از دو شکل دیگر شمول‌گرایی اسلامی و کثرت‌گرایی تشکیکی نیز سخن گفت که قابلیت آنها در باب گفتگوی ادیان کمتر از دو رویکرد قبلی نیست. در شمول‌گرایی اسلامی که برخی متفکران معاصر، مانند: آیت الله مطهری و علامه طباطبایی، مدافع آن هستند و هم بر نجات پیروان همه یا اکثریت ادیان الهی و غیرالهی تأکید می‌شود که به حقیقت اسلام به علل مختلفی دست نیافته‌اند و در این محرومیت خود تقصیری ندارند و هم با تأکید بر محور مشترک ادیان الهی مانند اسلام و مسیحیت و یهود، بر اصل توحید که هدف اصلی از ارسال انبیاء الهی است، بر نوعی اسلام فطری پیروان ادیان الهی صحنه‌گذارده می‌شود (رک: مطهری، ۱۳۸۴: ۳۰۵-۳۰۴؛ طباطبایی، ۱۹۷۳، ج ۲۰: ۳۵۷). در رویکرد کثرت‌گرایی تشکیکی نیز تأکید می‌شود که همه ادیان الهی و حتی برخی ادیان غیرالهی به درجات مختلف تشکیک طولی، و نه عرضی، از حقیقت الهی بهره‌مند هستند و در نتیجه امکان نجات نیز بطور تشکیکی برای همه گشوده است (رک: قربانی، ۱۳۹۷: ۳۵-۳۲). مزیت این دو دیدگاه آن است که هر دو همانند دو رویکرد سابق، راه نجات را گشوده و امکان گفتگوی عقلانی دینی را با پیروان ادیان دیگر باز نگه می‌دارند، اما در عین حال از کاستی‌های شمول‌گرایی مسیحی و کثرت‌گرایی مطلق عاری هستند. در مجموع دو رویکرد شمول‌گرایی و کثرت‌گرایی امکان‌های بهتری را برای تقرب به سوی تحقق گفتگوی عقلانی دینی در اختیار ما قرار می‌دهند که ضرورت گذر از انحصارگرایی دینی را دوچندان می‌سازد.

تقدس‌زدایی از نظام باورهای دینی

تقدس‌زدایی یا تقدس‌گرایی نسبت به کلیت نظام باورهای دینی که از ویژگی‌های اصلی انحصارگرایی است، از موانع اصلی عزیمت به سوی گفتگوی عقلانی دینی است. تقدس‌گرایی هم موجب عدم امکان ارزیابی عقلانی و هم غفلت از برخورد انتقادی در باب باورهای دینی خودی و دیگری می‌شود و هم به واسطه ترسیم خطوط قرمز برای طرف‌های گفتگو، امکان مواجهه واقعی و نقادانه با باورهای دینی همدیگر را از بین می‌برد. همچنین تقدس‌گرایی مانع تامل عقلانی ما در باب امکان تغییر در باورهای دینی خودی شده و جزم‌اندیشی دینی ما را افزایش می‌دهد. در مقابل، تقدس‌زدایی امکان برخورد واقع بینانه و نقادانه و عقلانی را هم با باورهای خودی و هم با باورهای دینی دیگران فراهم می‌سازد. در اینجا لازم است تذکر داده شود که تقدس‌زدایی به معنای کنار گذاشتن باورهای دینی خود یا کم‌اهمیت جلوه دادن یا عدم تقید به آنها نیست، بلکه آن به معنای فراهم ساختن امکان تامل و ارزیابی عقلانی درباره

نظام باورهای دینی خود، اعم از باورهای تحقیقی و تقلیدی است. به عبارت دیگر، ما بایستی به خود و دیگران اجازه دهیم تا آزادانه و فارغ‌دلانه بطور منطقی و عقلانی نظام باورهای دینی ما را از منظر خودشان بازخوانی و مورد سنجش و داوری قرار دهند. ما اجازه نداریم طرف‌های گفتگو را از پرسش و چون و چرا درباره برخی باورهای خود منع کنیم و برای او خطوط قرمزی ترسیم کرده، متذکر شویم که درباره این موضوعات حق پرسیدن ندارد. بلکه ما بایستی صرفاً با اتکا به معیارهای عقلی امکان پرسش‌های جدید درباب باورهای دینی خود را برای دیگری دینی فراهم سازیم و او نیز چنین امکانی را برای ما مهیا سازد. نتیجه میمون این تهور عقلانی، امکان دیدن نظام باورهای ما و دیگری از عینک‌های همدیگر و آشکار شدن توانمندی‌ها و عیوب باورهای همدیگر است. چنین اقدامی ممکن است به اصلاح، بطلان و یا اثبات درستی نظام باورهای ما و دیگری دینی منجر شود که به نظر می‌رسد نتیجه‌ای مبارک است، زیرا لازمه نگرش عقلانی به گفتگوی دینی پذیرش نتایج عقلانی گوارا و ناگوار آن است که آن مطابق با روح حقیقت جویی ما و منتج به سعادت دنیوی و اخروی است. در واقع اگرچه هدف اصلی گفتگوی عقلانی دینی عمق بخشیدن به فهم متقابل ما از همدیگر است، اما از نتایج احتمالی عقلانی آن ممکن است بطلان، اصلاح یا اثبات یک باور یا کلیت باورهای دینی باشد که لازمه حقیقت جویی ما پذیرش چنین نتایجی است (ریچاردز، ۱۳۸۴: ۲۳۱-۲۳۲). پس تقدس‌زدایی به معنای فراهم ساختن امکان نقادی و ارزیابی عقلانی و منطقی نظام باورهای خودی و دیگری دینی، به معنای عدم جزم اندیشی و استقبال از هر نظر جدیدی است که ممکن است نگرش ما را درباره دین خود دچار تعدیل یا تغییر یا ژرف اندیشی سازد. این مهم عین گشودگی به روی همه حقایقی است که هرکسی ممکن است حامل آن باشد و ما بایستی پذیرنده آن باشیم.

اراده برای آموختن از دیگران و نقادی باورهای دینی خودی

از مهم‌ترین شرایط تحقق گفتگوی عقلانی، اراده و آمادگی ذهنی لازم برای آموختن از دیگری است. ذهنیات و پیش‌انگاره‌هایی مانند ما واجد بهترین دین هستیم، ما پیرو آخرین دین هستیم، ما دارای بهترین اولیاء دین هستیم، ما امت برگزیده و بندگان شایسته و برتر خدائیم و نظایر آن، از بزرگترین موانع امکان آموختن از دیگران هستند. ما بایستی بپذیریم که همه بندگان خداوند متعالیم که دارای قابلیت‌ها و ضعف‌های گوناگونیم و اینکه هیچ کس کامل نیست و همه بندگان نیازمند یادگیری از همدیگرند. پس کنار گذاشتن استغنائی دینی، مهم‌ترین پیش‌شرط ورود به عرصه گفتگوی عقلانی دینی است. تنها احساس نیاز به آموختن از دیگری است که چشم ما را به حقایق دین او باز می‌کند. ضمن اینکه آموختن از دیگری، هم به معنای شناختن بهتر دیگری دینی و هم به معنای شناختن بهتر خود در آینه دیگران است. چنین امکانی همچنین موجب وزن کردن باورهای دینی خود در ترازوی نظام سنجشی دیگران می‌شود و به ما کمک می‌کند تا با بصیرت بیشتری درباره نظام باورهای دینی خود و دیگران قضاوت کنیم. دقیقاً در همین زمینه است که مهاتما گاندی تأکید دارد که مطالعه‌اش درباره ادیان دیگر او را قادر ساخته است تا فهم بهتری از ایمان خودش به دست آورد (ریچاردز، ۱۳۸۴: ۲۲۸). همچنین تلاش برای

آموختن از دیگری، بطور خاص ما را به برجستگی‌ها و امتیازات دین خود نیز رهنمون می‌شود، زیرا با نفوذ در لایه‌های باورها و حیات دینی دیگری است که اهمیت باورها و حیات دینی سنت خودی بیشتر آشکار می‌گردد. علاوه بر این اراده لازم برای آموختن موید تمایل ما به حرکت تکاملی همیشگی به سوی معنویت و استفاده از هر امکانی برای تحقق بیشتر آن است، زیرا در منطق عقلانی ما حقیقت موطن کسی نیست و ما به مصداق حدیث پیامبر اکرم (ص) علم و دانایی را از هر جا که باشد جستجو خواهیم کرد. براین اساس نه تنها گفتگو با موحدان و پیروان ادیان الهی کاری عقلانی است بلکه گفتگو با ملحدان و لادری‌گرایان نیز خالی از فایده نیست، زیرا چه بسا از آنها نیز نکات ارزشمندی را بیاموزیم که در دایره صرف موحدان یافتنی نباشد.

تاکید بر اشتراکات انسانی و عقیدتی

از شرایط مهم تحقق گفتگوی عقلانی دینی حرکت از مهم‌ترین و بیشترین اشتراکات به مواردی است که اشتراکات کمتری وجود دارد یا مورد اختلاف است، زیرا چنین کاری امکان همدلی، هم‌زبانی و فهم متقابل و چشم‌انداز مشترک را افزایش می‌دهد. در این زمینه تکیه بر اصل انسانیت و اصول اخلاقی مهمی چون خوبی، دوستی، عدالت، آزادی، ظلم ستیزی، عشق، محبت و نظایر آن بسیار مهم است. در واقع ما فرزندان آدم، قبل از اینکه به سنت دینی خاصی تعلق داشته باشیم، بندگان خدا و دارای صفت انسانیت و دوستدار فضایل و ارزش‌های انسانی هستیم (Dupuis, 2001: 222). این نقطه شروع می‌تواند آغاز خوبی برای فهم متقابل همدیگر و هم‌سخنی باشد. در ادامه بایستی بر اشتراکات عقیدتی اشاره داشت. در این زمینه عمده ادیان الهی و برخی ادیان غیرالهی خدا باور بر خدا به عنوان تنها حقیقت مطلق تاکید دارند که نقطه بسیار مناسبی برای تداوم گفتگو است. همچنین برخی باورهای منتج از خدا باوری، مانند: نگرش توحیدی، آخرت باوری و نظایر آن نیز در تداوم منطقی گفتگو تاثیر قابل توجهی دارند. ادامه این روند بطور تدریجی ممکن است به برخی باورهای سطوح میانی و حاشیه‌ای هم منجر شود که احتمال اختلاف دیدگاه‌ها در این سطوح بیشتر است. مهم‌ترین توصیه اخلاقی و روشمندانه، اتخاذ سعه صدر بیشتر و شنیدن دقیق نگرش دیگری دینی در باب چنین باورهایی است. برای مثال: هنگام گفتگو درباره آموزه تثلیث یا تجسد مسیحی با متفکران آنها، ناپیستی به سرعت دیدگاه اسلامی را در رد چنین آموزه‌های مسیحی به طرف گفتگو بیان کنیم، بلکه پس از شنیدن کامل اظهارات او توضیح دهیم که در سنت دینی ما چنین موضوعی از این زاویه و با چنین عینکی نگریسته می‌شود و هیچگاه در رد یا تایید آن قضاوت صریح نکنیم. عدم تایید یا رد صریح چنین آموزه‌هایی، بطور طبیعی منجر به تامل بیشتر طرف‌های گفتگو درباره نظام باورها یا تک تک اعتقادات خودشان می‌شود. همچنین شایسته است از تمرکز و تاکید بیش از حد بر باورهای حاشیه‌ای سنت دینی دیگری اجتناب گردد. باورهایی درباره تقدس مکان‌ها، زمان‌ها، اشخاص، موقعیت‌ها، اشیاء و نظایر آنها، اگرچه ممکن است در هر سنت دینی‌ای ارزش خاص خود را داشته باشند، اما چون چنین ارزش‌هایی وابسته به شرایط و متغیرهای مختلف معرفتی و غیرمعرفتی است، لازم است مورد تاکید افراطی قرار نگیرند.

تفکیک سطوح دین، معرفت دینی و رفتار دینداران

از موارد مهم تقرب به گفتگوی عقلانی دین توجه به سطوح مختلف نظام الهیاتی و تمرکز بر بخش مشخص آنها است. در این زمینه بطور کلی می‌توان نظام الهیاتی را به سه سطح مختلف دین، معرفت دینی و رفتار دینداران تقسیم کرد که به واسطه تفاوت‌های مهمی که باهم دارند بایستی در جریان گفتگوی دینی از هم متمایز گردند. در اینجا، منظور از دین، همان نصوص اصلی دینی است که به اعتقاد دینداران دارای وثاقت و تقدس خاصی در آن سنت دینی مربوطه هستند. برای مثال: گفتگوی درباره آیات قرآن و کتاب مقدس دارای این ویژگی است. مراد از معرفت دینی، فهم‌های مختلف دینداران از نصوص و آموزه‌های اصلی دینی است. برای مثال: بحث درباره تفاوت‌ها و اشتراکات فهم مسیحیان و مسلمانان از آموزه‌هایی چون خلقت، صفات الهی، آخرت باوری و نظایر آن از این دست است، اما منظور از رفتار دینداران مجموعه عملکرد دینداران از زمان ظهور آن دین تاکنون است که ممکن دارای وجوه زیبا و زشت باشد. حال عقلانیت گفتگوی دینی ایجاب می‌کند که قبلاً مشخص کنیم که درباره کدامیک از سطوح و موارد مذکور قصد گفتگو داریم. در واقع لازمه منطقی گفتگوی عقلانی آن است که گفتگوی درباره نصوص دینی باهمدیگر، معرفت دینی باهمدیگر و رفتارهای دینی نیز باهمدیگر صورت گیرد نه اینکه محتوای نصوص دینی ما با معرفت دینی یا رفتار دینداران آنها مقایسه گردد؛ یا رفتار دینی آنها با معرفت دینی ما تطبیق داده شود. در اینجا در خصوص دین و باورهای دینی، بایستی متذکر شد که شایسته است تا عمده تلاش طرفین گفتگو بر متون اصلی، آموزه‌های اصلی و سپس میانی دینی متمرکز گردد و تا حد امکان از پرداختن به موارد باورهای حاشیه‌ای و فرعی و هم چنین از تمرکز بر رفتار دینداران در طول تاریخ یک سنت دینی خودداری گردد. علت این تذکر جایگاه ثانوی باورهای حاشیه‌ای و عدم امکان توافق درباره رفتار دینداران است. درباره مورد اخیر، تاریخ ادیانی مانند مسیحیت، اسلام و یهود، گواه عملکردهای زشت و زیبایی متعدد دینداران در طول قرون گذشته است که متأثر از شرایط معرفتی و غیرمعرفتی آنها بوده است که عملاً کار مقایسه آنها را تقریباً دشوار می‌سازد. در واقع هدف اصلی از گفتگوی عقلانی دینی تمرکز بر خود دین، یعنی نصوص دینی و سپس تنوع فهم‌های دینداران از آنها است که معرفت دینی آنها را شکل می‌دهد.

رعایت صداقت، اخلاق و اعتماد متقابل

همچنین از موارد مهم حرکت به سوی تحقق گفتگوی عقلانی رعایت صداقت، اخلاق و اعتماد متقابل در مقام گفتگو است. رعایت صداقت به این معنا است که بایستی بر صداقت کامل طرف گفتگو در بیان اعتقاداتش اعتماد کنیم و به گفته‌های او نگرش سیاسی، نژادی یا نظایر آن نداشته باشیم. همچنین توجه به اصول اخلاقی جهان‌شمول مانند خوبی، عدالت، راستگویی، زیبایی، ایثار، انسان دوستی، آزادی و نظایر آن نیز در تحقق و تعمیق گفتگو بسیار موثر است. در واقع اخلاقی بودن ما مقدم و اولی و بهتر از تقید ما به سنت دینی خاصی است. ما در درجه اول انسانی هستیم که بطور فطری ملتزم به اخلاقیات مهمی هستیم. در درجه دوم به سنت دینی خاصی تعلق خاطر داریم و تلاش داریم تا با گفتگو با دیگری دینی

به افق‌های مشترک و متفاوت خودمان دست یابیم. پس به شخصیت و نگرش دیگری دینی اعتماد داریم و با نهایت صداقت به سخنان او گوش می‌دهیم تا امکان هم‌سخنی متقابل فراهم گردد.

ضرورت فهم دیگری در قالب سنت خودش

نکته آخر مورد نظر توجه به ضرورت فهم دیگری دینی در قالب سنت خودش است؛ یعنی ما بایستی تلاش کنیم از منظر چهارچوب‌های مفهومی سنت دینی دیگری با او وارد گفتگو شویم، زیرا هر سنت دینی دارای مولفه‌های مفهومی خاص خودش است و نگاه به آموزه‌های آن خارج از آن چهارچوب مفهومی ممکن است موجب بدفهمی آن آموزه‌ها گردد. برای مثال، ممکن است آموزه تثلیث و تجسد در چهارچوب مفهومی الهیات اسلامی بکلی ممتنع و غیرعقلانی باشد، اما باید ببینیم در الهیات مسیحی این آموزه‌ها در چه قالب‌های مفهومی نگریسته می‌شوند که به عنوان آموزه‌هایی موجه و قابل دفاع به نظر می‌رسند. برای نمونه همین ویژگی در مورد آموزه تناسخ هندوها و یا خدای نامتشخص بودایی هم صدق می‌کند، یعنی لازم است بررسی شود که چنین آموزه‌های در چه ساختارهای مفهومی قرار داده شده‌اند که به عنوان آموزه‌های مورد قبول و موجه آن سنت‌های دینی تلقی گردیده‌اند. همچنین بایستی توجه داشت که دیگری دینی دارای هویت شخصی، فرهنگی و دینی متفاوتی از ما است که قصد ما از بین بردن هویت متفاوت او نیست، بلکه ضمن حفظ آن هویت، شناخت او در قالب همان هویت دینی، فرهنگی و شخصی است. برای مثال: هدف از گفتگوی با یک هندو فهم او در قالب هویت اسلامی و ایرانی ما نیست، بلکه شناخت او در قالب هویت هندی و آئین هندویی او است. براین اساس موارد زیبای هویت و سنت دینی او با موارد زیبای هویت و سنت دینی ما و موارد زشت هم همین‌طور باهم مقایسه می‌گردند. همچنین واقعیت‌های او با واقعیت‌های ما و آرمان و ایدئال‌های او و ما باهمدیگر سنجیده می‌شوند.

نتیجه‌گیری

گفتگوی عقلانی دینی از ضرورت‌های انکارناپذیر حیات دینی معاصر است. لازمه تحقق این نوع از گفتگو اجتناب از نگرش‌های انحصاری دینی درباب حقانیت و نجات و فراهم نمودن امکان گشودگی نسبت به حقایق ادیان دیگر است. درواقع تجربیات ناگوار نگرش انحصارگرایی طی قرون گذشته و حتی نتایج ناگوار آن در گسترش خشونت‌ها و جنگ‌های مذهبی در قرن حاضر، گواه روشنی بر امتناع گفتگو بر اساس رویکرد انحصارگرایی است. درمقابل اتخاذ رویکرد شمول‌گرایی و کثرت‌گرایی، به ویژه نوع کثرت-گرایی تشکیکی به نظر می‌رسد که قابلیت‌های بیشتری برای گفتگوی عقلانی دینی دارد و افق‌های روشنی را پیش‌روی ما قرار می‌دهد. رویکرد کثرت‌گرایی تشکیکی، همه ادیان را در سلسله‌ای طولی در نظر می‌گیرد که آنها به واسطه جایگاه طولی خود به درجات متفاوت به طور تشکیکی از موهبت حقانیت و نجات بهره‌مند هستند. بنابراین مطابق این رویکرد، کمال یک دین، مانند اسلام، مانع بهره‌مندی ادیان الهی پیشین و حتی برخی ادیان غیرالهی از حقیقت الهی و موهبت رستگاری نیست. در واقع ادیان به هر میزان که درک درستی از حقیقت الهی داشته باشند، به همان میزان شایسته بهره‌مندی از حقانیت و

نجات هستند. ضمن اینکه کمال یک دین، صرفاً به معنای کمال معرفت دینی دینداران آن سنت دینی نیست. ظهور فرق دینی مختلف و بعضاً مخالف هم در درون سنت‌های دینی که ادعای برتری دارند. مانند: اسلام و مسیحیت، خود گواه روشنی بر حقیقت برداشت‌های متفاوت دینداران آن سنت‌ها از آموزه‌های اصلی و مهم آن دین است که تنها در صورت اقبال آنها به گفتگوی عقلانی درون یا بیرون سنت دینی، هم امکان فهم متقابل از یکدیگر و هم کاهش سوء فهم‌ها و آموختن از دیگری فراهم می‌شود. خلاصه اینکه اتکای بر ویژگی‌های انحصاری دین خود و استغنائی از شنیدن صدای دیگری، حتی با فرض برتر بودن سنت دینی خود، بزرگترین اشتباه و مهم‌ترین مانع مواجهه عقلانی با دیگری دینی است. درمقابل اتخاذ مواضع دینی و استقبال از نگرش دیگری دینی و شنیدن آنچه که آنها می‌گویند، لازمه عقلانیت دینی معاصر است که از طریق گفتگوی عقلانی دینی محقق شدنی است.

References

- Basset, J.C. (1993) *Christliche Theologie und interreligioses Gespräch*, Zeitschrift fur Mission, No.17, pp.95-104.
- Baumann, Gred (2004) *Grammars of Identity/ Alterity: A Structural Approach*, in: G. Baumann and A.Gingrich (ed), New York, Berghahn Books, pp18-50.
- Cobb, J.B. (1990) *Responses to Relativism: Common Ground, Deconstruction and Reconstruction*, Journal of Soundings, No. 73, Pp. 595-616.
- Dupuis, J. (2004) *Renewal of Christian through Interreligious Dialogue*, Bijdragen: International Journal in Philosophy and Theology, No.65, Pp. 131-143.
- Hinnells, John, R. (2010) *the Rutledge Companion to the Study of Religion*, London, New York, Routledge.
- Knitter, P.F. (1995) *One Earth Many Religions: Multifaith Dialogue and Global Responsibility*, New York, Orbis.
- Moyaert, Marianne (2011) *Fragile Identities: Towards a Theology of Interreligious Hospitality*, Amsterdam, New York: Rodopi.
- Mutahhari, Morteza (2005) *Divine Justice*, Tehran, Sadra Press [In Persian].
- Qorban, Qodratullah (2018) "Analogical Religious Pluralism: A Modern Way for Reconsideration of Human Peace", *Journal of Transcendent Policy*, Vol.6, No.21, summer 2018, pp25-42. (In Persian)
- Richards, Glyn (2005) *Towards a Theology of Religions*, trans. Reza gandomi & Ahmad Reza Meftah, qom, The Center for Religious Studies [In Persian].
- Scott, W. (1981) *No Other Name*, An Evangelical Conviction, In: G.H. Anderson and T.G. Stransky (edt), *Christ Lordship and Religious Pluralism*, New York, Orbis, Pp.58-74.
- Stott, J. (1994) *An Historical Introduction*, In: J. Stott (ed), *Making Christ Known: Historic Mission Documents From the Lausanne Movement, 1974-1989*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Swidler, Leonard (2014) *Dialogue for Interreligious Understanding*, New York, Palgrave, Macmillan.
- Tabatabaee, Seyyed Muhammad Hossein (1973) *Almizan*, Qom, Ismaelian Press [In Persian].